

Pierre Buruzain¹ jaun mediku hazpandarraren *Pasteur jaun zena (1896)*²

Kepa Altonaga

Zoologia eta Animalia Zelulen Dinamika Saila
Zientzi Fakultatea/Euskal Herriko Unibertsitatea
644 P.K.; 48080 BILBO
zopalsuk@lg.ehu.es

Laburpena: Hiru ildotan zehar joan da artikulu honen ekarpena. Batetik, Pierre Buruzain medikuaren idazlan ahaztu bat berrargitaratu dugu. Bestetik, haren idazkeran nabarmenduz joan ziren teutonizazioa eta euskara ekumenikoa azpimarratu ditugu. Hirugarrenik, haren biografiaren zertzelada batzuk ekarri ditugu, J. R. Etxebarriaren euskal prosa zientifikoaren periodizazioan kokatu ahal izateko.

1. SARRERA

Gure prosa zientifikoaren lehen urratsak XIX. mendearen amaieran eta XX.aren hasieran abiatu zirela onartzen bada ere (ikus esaterako [1] eta [2]), oso urria da oro har, abiapuntu horri buruz dugun informazioa, eta normalean aipatu egiten dira aitzindaritzat jotzen diren bizpahiru laguneren izenak, baina, bestelako argibide askorik eman gabe. Esate baterako, oso nekeza

¹ *Broussain* deitura grafia akademikora ekarri nahi izan dugu, euskal onomastikaren normalizazio-prozesuaren baitan. Hori egiteko orduan aukera biren arteko hautua egin beharrean aurkitu gara, alegia, *Burguzain* [7: 8] ala *Buruzain* [14: 50]. Azken horren alde egin dugu, beraxe baita frantsesezko grafiatik gutxien urruntzen dena, eta horrenbestez, zailtasun txikiena edukiko bide duena.

Ikus: EUSKALTZAINDIAREN ONOMASTIKA BATZORDEA. 1998. *Nomenclátor de apellidos vascos = Euskal deituren izendegia*. Bilbo. 279 orr.; eta bai: Gartzia, P. 2000. «Azkue Bibliotekaren Katalogoa (ABK): euskal deituren sarrera nagusiez». *Euskera* 45(1): 319-342.

² Eskerrik beroenak Olaso Dorrea Fundazioari, Lacomberen biblioteka kontsultatzeko eskuzabaltasunagatik, eta bai Euskaltzaindiko Azkue Bibliotekari ere. Halaber, zorretan nago Piarres Xarritonekin eskaini dizkidan era askotako laguntzengatik.

suertatzen da protagonista ia ezezagun horien idazlanak eskuratu eta irakurtzea.

Nolanahi, Jose Ramon Etxebarriak euskal prosa zientifikoaren historiaren periodizazio bat mahaigaineratu digu [3]. Berorren ustez, euskal prosa zientifikoaren bilakaeran 1970. urtea jo behar da hasiera-puntutzat, alegia, «ekimen kolektibo modura planteatzen hasi zenean». Urte hori baino lehenagoko aitzindari urriak sailkatzeko, Etxebarriak aro bi aipatu ditu, bata «historiaurrea», eta «historiaurrearen aurreko garaia» bestea, eta Sabino Aranaren eten ideologikoa izango litzateke aro bion arteko mugarrria.

Ildo horretan artikulua bi argitaratu ditugu dagoeneko, euskal prosa zientifikoaren lehen protagonista horiek eta euren idazlanak ezagutarazteko eta, bide batez, Jose Ramon Etxebarriaren periodizazioaren onezia frogatu aldera. Lehen ahalegin batean [4], Albert Constantin mediku zubero-tarraren ekarpena plazaratu dugu. Bertan ikusi ahal denez, Constantin jaun medikuak nahikoa ondo betetzen du Joserrak «historiaurreko» aitzindarien gainean adierazitako baldintzetariko bat, alegia, Sabino Aranaren egitasmo politiko berriaren ingurukoa (edo, hobeto, aldekoa) izatea, izan ere, oso ondo dokumentatuta baitago Albert Constantin gaztearen abertzaletasun suharra. Alabaina, idazlan horretan erakutsi bezala, mediku zubero-tarraren jarduna ezin da gizabanako baten lan isolatutzat jo, «ekimen kolektibotzat» baizik. Izan ere, idazlan horretan [4] «Atharratzeko taldea» izenaz ezagutzera eman dugun lagun-multzoa aurkeztu genuen, Gerla Handiaren aurretik euskaraz gutxienez kongresu bi burutu zituen. Dena dela, guztiz azpimarratzekoa da, Constantin medikuaren obra idatziaren gainean gaur-gaurkoz dugun ezjakintasun galanta.

Bigarren artikulua batean [5], «historiaurrearen aurreko garaiko» Arnaud Abadia jaun kalonjea aurkeztu dugu. Artikulu horretan Abadiaren obraren neurriaz eta garrantziaz mintzatu gara, eta nabarmendu egin dugu berorren antologia baten edota bilduma osoaren premia. Aipagarria da, halaber, Arnaud Abadia izan zela euskal literaturan herbiboro (= belarjale) eta karniboro (= xitxijale) lehen aldiz erabili zituen (1892), eta hari horretatik tiraka gure zientzia-prosaren plebifikazio artatsuaren gaineko gogoeta proposatu dugu.

Oraingo honetan Pierre Buruzain jaun mediku hazpandarraren 1896ko artikulua bat berrargitaratu dugu [6]. Idazlan hori plazaratzeaz gainera, euskal prosa zientifikoaren beste aitzindari ezezagun horietariko baten lana eta izana aurkeztu gura dugu, ahal delarik orduko koordinatuetan kokatuz. Zer esanik ez, Buruzain medikuaren kasua ere baliagarri suertatuko zaigu Jose Ramon Etxebarriak luzaturiko periodizazioaren onezia probatzeko, eta, azken batean, argi apur bat ekartzeko gure dibulgazioaren historiaren gela ilun honetara.

2. PIERRE BURUZAIN: BIZITZA ETA PENTSAERA

Zorionez, Piarres Xarritonek erreskatatu du Pierre Buruzain ahanzturaren linbotik eta ezin ageriago utzi du mediku hazpandarrak xx. mendearen hasierako euskal munduan buruturiko lan galanta, ezinbestekoa. Izatez, Xarriton euskaltzainak Pierre Buruzainen bizitza eta ekarpen nagusiak zorrotz ikertu eta laburbiltzeaz landa [7], argitara eman ditu hainbat eskutitz-sorta, orduko euskaltzaleekin izandako hartu-eman estuen lekuko berebizikoak era bizian erakusten dizkigutenak Buruzainen testuingurua eta sare intelektuala (ikus [8]-[25]).

Pierre Martin Buruzain Salagoiti 1859. urtean jaio zen (1859.08.05), Hazparnen, bost neba-arrebatan azkena eta postumoa. Aitak, Bartolo Buruzain, Amerikak egin zituen hogeitaz bat urtez, eta, itzulitakoan, 1849an ezkondu zen, 56 urteko arrantier zelarik. Pierre Buruzainen ama beharrak 23 urte zituen orduan, eta berriro esposatu zen 1866an. Urte horretantxe hasita, eskolak lehenik Larresoron egin zituen, ikasturte batez, eta geroago Akizen eta Bordelen. Ostean, 1880. urtean medikuntza-ikasketak hasi zituen Parisen, eta bertan gelditu zen 1899ra arte; «Les manifestations nerveuses de l'alcoolisme» 83 orrialdeko tesiari esker doktoratuta, Hazparnera itzuli zen eta herrian mediku aritu.

Konturatu garenez, Pariseko egonaldia luzeegia suertatu zen. Zilegia da pentsatzea, urte-mordo horretan estudiante tunantearena egiten jardun zuela etxetik urrun, baina, nahiz eta Buruzainen sasoi horretako gutundegian

«Gizon xehea zen biziki eta ona, *Pierre Broussain*. Bihotz onekoa bezain buru onekoa; buru onekoa bezain adimendu argitu, zabaldutakoa. Ixilegia orobat, bizitasunik aski gabea, onegia politikarako. Bainan Hazparnen berean ere, azkenekotz, handi ala ttipiek goresten zuten bere dinean. Zernahi izanik, alderdi hotako euskaltzale guziek, jauspen osoarekin, beren aitzindaritzat zaukaten. Laket zitzakon batzu ala bertzei noizetik noizera eskutitzño baten euskaraz igortzea, eta hain goxoa zen, bere errexean, haren euskara garbia! Noizbait, bilduko direlarik harek milaka barreiatu eskutitzetarik zombait ehun, jakinen du xeheki Euskal-Herriak nor zen zinez *Pierre Broussain* gaizoa, eta zombait urrats, ez oro alferrak, dituen erabili bizi zeno, arbasoen lurra maite baino maiteagoz» [34: 216-217].

1. irudia. Pierre Buruzain (Hazparne, 1859; Orthez, 1920).

Mimi, Sylvie, Céline, Berthe edota Rose-ren moduko izen adierazgarriak aurkitzen diren [7: 17], Xarritionen ustez, bestelako arrazoiak aipa daitezke ikasle «perpetuo» hori ulertzeko. Izan ere, hori pentsatzera garamatzate Pierre Buruzainen ondoko lerroek:

Je songe avec mélancolie à cette bonne ville de Paris, ma seconde patrie, où ma sensibilité d'homme s'est faite, où j'ai eu ma crise intellectuelle et à laquelle me rattachent tant de souvenirs... [12: 165-166]

Arrazoi sakonak igarri ahal dira 1913ko aitorten horretan, eta Xarritionek zehazki garandu ditu [7: 15-25]. Geure aldetik zenbait puntu nabarmenduko ditugu Buruzainen bizitzaldi eraginkor horretaz.

Ia zeharo paristartu den Buruzain horren lagunen artean, Euskal Herriko ez gainera Xarritionek ikasle quebectarrak azpimarratu ditu, eta neurri batean ikasle horiengan kokatu du Buruzainen abertzaletasunaren jatorria. Eragin quebectar horren ondoan, ezin da ahaztu, *Bizkaitarra* Sabino Aranaren aldizkaria Buruzainek Parisen irakurri zuela dagoeneko 1894an, bere lehengusu eta Ainhoako erretorea zen Xalbat Etxegoienek bidalita [23: 220]. Areago, Parisen bizi dela Pierre Buruzain harreman zuzenean dago orduko euskal kultura-mugimendu guztiakin, dela Kaliforniako kazetekin nola Anton Abadiak sustatutako euskal jaiekin, eta, esate baterako, horrela ezagutu zuen Resurreccion Maria Azkue 1897an, Donibane-Lohitzunen ospatu jaian, gerora bizitza osoan lagun mina izango zuena.

Halaber, Pierre Buruzain aldi berean-edo ohartu zen bere euskalduntasunaz edota, hobeto esateko, galdutako euskalduntasunaz eta berori berreskuratzeko premia. Honelaxe kontatu zion Lacombe-ri 1903an:

Hogoi urtetan eskuara guti banakien, sei edo zazpi urte arteko haurrek ikasten duten pochi hura ikasirik eta gero eskolan hoimbertzeko urte egonik eskuaraz batere mintzatu gabe. Ene amaren belhaunetan ikasiriko mintzaia haimbertze nuen arrotua nun ahalge bainintzen eskuaraz artzeko. Orduan buruan ezarri nuen behar nuela ikasi eta emeki emeki hartan trebatu niz, ez ordean frantsesean bezembat. Hasteko liburu eskuarak irakurtu nituen, atcherman ahalak oro, eta gero eskualzale arrotzek eskuararen gainetik izkiriari dituzten liburuak eskuratu nituen, salbu anglesez eta alemanez eginak direnak, ez baititut ezagutzen zorigaitzez bi mintzaire horiek [10: 95].

Hortaz, Buruzain Parisen hasi zen erdi ahaztutako euskara lantzen, eta horretarako *Fedearen propagacioneco urtecaria* aldizkaria irakurtzen du zenbakiz zenbaki [23: 233], edota *Eskualduna* [21: 144]. Areago, euskaraz idazten ahalegintzen da, eta, izan ere, 1895 urtean Parisetik bidali zuen bere lehen artikulua, hain zuzen hemen berrargitaratu duguna [6].

Hau da, Pierre Buruzain Parisen abertzaletu egin zen, eta orobat, Parisen euskaltzaletu egin zen, eta horrexek damaio sasoi horretako Ipa-

rraldeko idazleetan nekez aurki daitekeen ikuspegi zorrotza, eraberri-tzailea, iraultzailea ia. Horretaz ohar gaitezen, ikus, kasurako, 1913an Lacombe-ri idatzitako lerro hauek, haren pentsaera nahikoa ondo labur-tzen dutenak:

Comme tous les linguistes qui potassent le basque, il —Schuchardt— doit souhaiter seulement que l'eskuara vive assez longtemps (un siècle ou un siècle et demi) pour qu'on l'étudie à fond et qu'il livre ses plus profonds arcanes. Après quoi il pourra disparaître, comme un citron dont on a exprimé tout le jus.

Schuchardt n'a qu'une raison pour aimer l'eskuara: son intérêt scientifique. Un Azkue par exemple (et c'est mon point de vue) a trois raisons d'être attaché à l'eskuara: 1.º Pour son intérêt scientifique; 2.º Parce qu'elle est la langue de nos ancêtres; 3.º Parce qu'elle constitue le bouclier de notre nationalité et de notre originalité ethnique. (...)

L'eskuara en pourra vivre qu'à quatre conditions:

- 1.º Si les classes dirigeantes adoptent le basque comme langue usuelle.
- 2.º Si l'eskuara est enseigné dans les écoles et dans les établissements secondaires.
- 3.º Si on adopte dans tout le Pays Basque un seul parler commun: a) soit un dialecte central (guipuzcoan ou labourdin); b) soit une koinê.
- 4.º Si on enrichit l'eskuara de tous les mots (plusieurs milliers) qui lui manquent et qu'on la mette en état de résister aux deux langues fort riches et fort évoluées qui la menacent, le français et l'espagnol. [12: 168]

Lerrootan irakurri ahal izan dugunez, besteak beste, euskararen batasunaren defendatzaile garrantzitsuenetarikoa izan da. Nolanahi, orain arte aipatutakoez gainera, Parisen ukan zuen «krisi intelektualean», bere fedea galdu zuen Buruzainek, Euskal Herritik urruntzen diren euskaldun gehien-gisara-edo. Xarritonek jaso duenez [7: 18], 1895ean Hiriart-Urrutik «un enragé de basque, qui ne semble avoir perdu, par suite de son long séjour à Babylone-Paris, que sa religion» esanez deskribatu zuen Buruzain. Kontu horren gainean ez dakigu gauza handirik, salbu-eta etxekoek eta herrikoek haren fedearen galera zela-eta gutunetan kezka ia etengabea adierazten dutela. Hala ere, badirudi hein batean ideia eboluzionistek beteko zutela hutsune hori, behintzat, horixe pentsarazi didate hurrengo lerroek, 1904an eskutitz batean Lacombe-ri bidaliak:

Depuis l'époque immensément reculée où l'anthropoïde devenu homme commença à se servir du langage articulé, Dieu sait le nombre de langues qui sont nées, qui ont évolué et qui ont disparu sur cette planète! [10: 101]

Dena dela, aurreko pasartean luzatu dugun azalpena lan-hipotesi modura planteatu dugu soil-soilik, zeren Buruzaini ez baitiogu ildo beretik doan bestelako aipamen eboluzionistarik aurkitu. Gainera, aztertzeke dago

darwinismoaren sarrera Euskal Herrian, eta beraz, ezin da ezer fermurik esan, non ez den oso errefus gogorra sortu zuela, esaterako Orixek berak 1950eko hamarkadan ederto erakusten duenez [26: 101-109]. Alabaina, itxuraz behintzat horretan ere Buruzain aitzindaria dugu, eta interesgarria litzateke jakitea bere inguruan norainoko zabalkundea eman zion teoria horri.

Konturatu orduko Buruzain guztiz paristartu zen, eta, arestian esan legez, Paris bere bigarren aberria bilakatu zitzaion. Buruzainen itzulera horrenbeste atzeratu bazen, hain zuzen ere Parisekiko atxikimendu horrengatik izango zen, edota, alderantziz esanda, Hazparne eta oro har Ipar Euskal Herriaren erakargarritasun-eza nabarmenagatik. Pariseko era guztietako distiren aurrean, Buruzainek bazekien itzultzean ez zuela Lotiren irudime-nezko herrialde idilikoa aurkituko [27], jakitun zegoen ez zihoala Lotilandia, baizik eta munduko bazter batera «non aberastasuna nahikoa txarto banatuta dagoen, eta non oso beso luzeko apaizteria batek tradizio kultural eta erlijioso zeharo hertsia iraunarazten dituen» [7: 10]. Jansenismoak kutsatutako giro triste eta ezin arnastuzkoan bizi zen orduko Ipar Euskal Herria [28]. Ulergarria da guztiz, beraz, Buruzain Parisen horrenbeste luzatzea bere lehen aberrira etorri eta bertan behin-betikoz kokatu beharrian, nahiz eta Euskal Herriaz erabat maiteminduta zegoen.

Behin Euskal Herrian finkatu delarik, Pierre Buruzainek lanbidez gainera ildo nagusi bitan bideratu zuen bere ekina, alegia, politikaren alorrean eta kulturarenean. Alde politikoari dagokionez, arin esateko aipa dezagun Hazparneko auzapeza izan zela (1905-19) eta bai Hazparneko kontseilari jenerala ere (1919-20). Kulturaren munduan egindakoen artean ondokoak azpimarratu ditu Xarritonek [14: 165-166], urtez urte: Hendaia eta Hondarribiako bilkurak ortografiaren ingurukoak (1901); Euskaltzaleen Biltzarren sortzea (1902); euskal katiximaren aldeko mugimendua (1903); «Cercle d'Études Euskariennes» delakoaren burua (1912); Eusko Ikaskuntzak 2. Buruorde izendatu zuen (1918); Euskaltzaindiko lehen hamabi euskaltzainetariko bat (1919). Jakina, lerro telegrafiko hauek nekez islatzen dute Buruzainen bizitza joria; izatekotan, hala-holako mugarriak dira, gehien-gehienez biografiaren zirriborrarako lehen hurbilketa damai-gutenak.

Zernahi gisaz, biografia horretako alde publikoak alboratuta, hemen nahiago dut esparru pribatuari doazkion kontu batzuk oratzea, Pierre Buruzainen izaera eta pentsaera ageriago utziko dizkigutelakoan.

Pierre Buruzain 1904ko ekainean ezkondu zen Amélie Baratxart amanduztarrarekin (1879-1960) Bordelen, emaztegaia bertan bizi baitzen familiarekin. Kontua da Pierreren lagunak aspaldian hasita zeudela harentzako etxe-oneko andregai baten bila, eta hainbat eskutizetan agertzen dira «hautagai interesgarriak», adibidez 1892an Baigorrikoa [23: 235, 252] edota

1902n Barkoxekoa [15: 575-576]. Alabaina, itxura batean behintzat, Buruzain pozik zebilen ezkongea, eta, horren adierazgarri, *Peru, mutil zaar, donado, senton* sinatu zuen oso umoretsu, sasoi horretan Azkueri igorritako gutun batean [14: 267]. Modu berean, kontu horrekin sarritan zirika egiten dion Azkue berberari «Ma fiancée est la langue basque» erantzun zion behin [14: 277]. Eta inork espero ez zuenean, 1904ko udaberrian ezkontzaren berria zabaldu zen inguruetan, eta apirilean Buruzainek berak iragarri zien lagunei. Zenbait senidek, antza, ez zuten begi onez ikusi, andregai askoz gazteagoa baitzen, baina Azkuek, esate baterako, alegantzia handia hartu zuen eta eztei-ospakizunetara joan zen Bordelera. Ildo horretan, oso deigarria begitandu zait Jean Etxepare medikuak eduki zuen erreakzioa, 1904ko apirilko eskutitz batean irakur daitekeena:

Eh bien, à vous dire la vérité toute nue —pardonnez-moi mon excès de franchise— *halako bat egiten daut* que vous vous mariez. J'aurais été si heureux de vous voir toujours seul, seul jusqu'à la mort, d'avoir un culte spécial pour vous, prêtre laïque du Pays Basque qui agonise!...

Cependant, bien que je ne sache rien de vos sentiments intimes sur quoi que ce soit, j'avais prévu ce dénouement. Il me paraissait que vous finiriez par céder —hélas!— aux influences de toutes sortes (ecclésiastiques même) qui vous travaillaient dans ce sens.

Puisque le sort en est irrévocablement jeté, malgré tout je vous félicite du fond du coeur d'avoir choisi pour compagne une jeune et belle Basquaise. Puissiez-vous, dans une union durable et toujours harmonieuse, étendre, autour de Barrandea que probablement vous habiterez, de nombreux et solides rameaux!... [22: 695]

Dena esateko, argiro, oso argiro mintzo dira aurreko lerrootan barreiatutako izpi batzuk. Nire ustez, lehen pasarteko *prêtre laïque du Pays Basque qui agonise!*... horrek, besteak beste, ezinago garbi uzten digu Buruzainen jardun euskaltzale ezinbestekoa, maldan behera abiatu den Euskal Herri argizari-jale hartan. Eta zelan ulertu behar dugu bigarren pasarteko sakada eklesiastikoaren aipamena? Etsenplu txarra ematen al zuen herriko medikuak eta elizjendeek ezkonduz eredugarri bihurtu nahi izan ote zuten? Pierre Buruzain borondate onez esposatu zen ala orduko giro itogarriak erdi derrigortuta? Edozelan izanik ere, hirugarren pasartean, familiak ez bezala Jean Etxeparek, hain zuzen ere urte gutxi barru amodioaren gaineko bere ideiak direla-eta eskandalua ereingo duen Jean Etxepare andrezaleak [29], zorionak luzatu dizkio euskalduntsa gazte poxpolin bat aukeratu delako emaztetzat.

Ezkontideek ume bi eduki zituzten: Maddalen (1905-1982) eta Jenofa (1911-1987). Buruzainen gutundegian sarritan aurkitzen dira alaben inguruko aipamenak, baina, horietariko bat erakutsi gura dut hemen, nabarmen uzten baitigu mediku hazpandarraren euskaltzaletasunaren neurria, eta bai norainokoa zeukan transmisioaren kezka, hain justu orduan «nor bait» zire-

nen artean inolaz ere agertzen ez dena. Lacombe-ri 1912an, besteak beste, honako hau diotso:

Pour ma part, je vous avoue franchement que si je n'aimais le basque que comme un passe-temps linguistique, je me contenterais de le lire et de le parler, pour mon propre compte. Mais je me dispenserais de la corvée ennuyeuse que je me suis imposée en enseignant tous les jours le catéchisme en basque à Maddalen, et en faisant l'effort continu et répété de lui parler constamment en eskuara, alors qu'il me serait bien plus commode, bien plus facile de lui parler français. Si donc je parle basque avec ma fillette, ce n'est pas parce que c'est une langue intéressante et même captivante, mais bien parce que je veux lui transmettre ce que m'a laissé ma mère et, avant elle, ma grand-mère. [11: 153]

Irakurri duzunez, Pierre Buruzainek katixima euskaraz irakasten dio alabari egunero: horrek ez du esan nahi Parisen hoztu zitzaion federa berriro sutsu bihurtu denik. Ez. Herriko erretorearen ardurapean katixima ikastea izan da luzaroan euskaraz alfabetatzeko bidea, eta horrela, neurri batean Iparralde horretako ume guztiek bazekiten euskaraz irakurtzen eta idazten, baina, 1903tik aurrera Estatuak debekatu egin zuen irakaskuntza hori. Gorago laburki aipatu denez, Buruzainek katiximaren aldeko ekimen zabal batean hartu zuen parte, baina arrakasta barik. Gauzak horrela, egunero-egunero tarte bat egiten du bere ataza guztien artean alaba berak alfabetatzeko [12: 183] (ikus 1 eranskina). Oso adierazgarria delakoa daukat. Xehetasun txikia izan arren, Buruzain barru-barrutik arduratzen duen kontu bat erakusten digulakoan nago. Eta, izatez, gorago ere Lacombe-ri 1903an bidalitako eskutitzean ildo beretik doan zeozer irakurri diogu: *amaren belhaunetan ikasiriko mintzaia*. Alegia, oso zabaldua dagoen iritzi batetik urrunduz, hau da, amaren bularretik esneagaz batera euskara berez jasotzen dela baztertuz, beste inplikazio bat adierazten du hizkuntzaren transmisiorako.

Alabaina, ez dakit Buruzainek noraino alferrik diharduen, zeren, berak Maddaleni euskaraz egin arren, gainerako senideek frantsesegaz egiten baitzioten: amak, Amenduzeko amatxik, izeko guztiek eta osaba Pierre [11: 140]. Horixe izango zen orduko handikien etxeetako giroa.

Kontuak kontu, Pierre Buruzain Orthez-eko geltokian hil zen bat-batean, burmuineko odol-kolpe batez, 1920ko apirilaren 27an, Kontseilu Jeneraleko bilkura batetik itzultzean. Geroztik, Xarritonek dioenez [7: 54], benetako isiltasun-konjurazio bat zabaldu zen haren ideia abertzaleen inguruan, eta horrenbestez, ahanzturak ezabatu du azkenik gizon handi horren itzala. Orobat, nolabaiteko amnesia familiaraino iritsi zen, eta izan ere, Jenofak, Pierre Buruzainen alaba txikiak, *aita «gorde» digu amak* aitortu zion Xarritoni, esaldi horrekin adieraziz haren pentsaera abertzale eta euskaltzalea ezkutuan gorde ziola —Xarritonen komunikazio per-

tsonala—. Ia hirurogei urte geroago Euskaltzaindiak omenaldia egin zion Hazparden [30], eta Xarriton haren paperak biltzen eta aztertzen hasi zen [31].

3. PIERRE BURUZAIN: IDAZLANAK ETA ÑABARDURAK

Xarritonen arabera [7: 162], berrogeita hamarren bat orrialde izango dira denetara Buruzainen euskal idazlan argitaratuak: hauteskunderarako programak, polemika politikozko artikulak, obituarioak, dibulgazio-artikulak [6] edota Euskaltzaindirako komunikazioak [30]. Zer esanik ez, ez da obra zabala, baina, badu interesik, eta, izan ere, Xarritonek Larresoroko eskolan bildu du Pierre Buruzain [7: 166-167]. Areago, euren urritasunean, Xarritonen arabera [7: 176], Buruzainen idazlanak oso maila onean gelditzen dira idazle garaikideen idazki hoberenekin konparatzean.

Sei dibulgazio-artikulu argitaratu zituen *Eskualdun Gazetaren Almanakan*; sinadura argirik gabekoak izan arren, ondokoak dira Xarritonen arabera [7: 168-171]: 1896koa [6], 1904koa («Errabia», 28-34), 1905ekoa («Erien artatzeaz», 35-41), 1912koa (Xarritonek ez du daturik erantsi), 1913koa («Osasuna», 63-67) eta 1914koa («Ea zer dion?», 50-58). Hemen berrargitaratu dugunaz aparte [6], beste dibulgazio-artikulak ezin izan ditugu irakurri, ez baitaude erraz eskuratzeko moduan.

Xarritonek Buruzain du 1896ko artikularen egiletzat hainbat arrazoitan oinarrituta. Iritzi horretan guztiz ados egonda ere, esan egingo nuke tartean bigarren idazle baten eskua ere badagoela, izan ere, artikulua irakurtzean, *Lagunik hoberena* azken epigrafean makina bat zantzu eta izpi aurkitzen dira Buruzainen pentsaera sinesgogorrekinekin nekez egokitzen direnak, sunda moralizatzaile-atzerakoi nabarmena baitute. Nire ustez, *Eskualduna* aldizkarian maiz gertatu bezala kasu honetan ere Hiriart-Urruti ez da jatorrizko idazlana orraztearekin konformatu, eta badirudi azken epigrafe hori bere gogara berri-datzi duela [21: 175], edo, areago, berak osorik erantsia dela.

Zernahi gisaz, bere lehen artikulua horretan Buruzain ez da Larresoroko eskolaren ildotik urruntzen, eta nekez egiten da topo *zagike(e)n* moduko aditz trinkoekin, edota ez dira aurkitzen 1920ko idazlan postumoan [32] parra-parra agertuko diren bestelako berezitasunak. Alde horretatik, *Pasteur jaun zena* irakurtzean ez dugu igarriko Buruzainek idealtzat joko duen euskara idatzia. Lehen artikulua horretan igartzen ez badira ere, Buruzainen idazkeraren osteko bilakaeran badaude elementu bi hemen nabarmendu nahi ditundanak, alegia, teutonizazioa eta hibridismo dialektala.

Batetik, mediku hazpandarrak teutonizazioa [2: 143-144] zeukan euskararen hiztegi-hutsune itzelaren konponbidetzat. Horixe diotso argi eta garbi Lacombe-ri 1905eko eskutitz batean:

Avez-vous pu vous procurer un dictionnaire complet japonais-français? Il serait curieux de savoir comment les Japonais ont formé les nombreux mots qui leur manquaient pour exprimer les idées importées par la civilisation européenne, si vite et si complètement assimilée par eux. Il serait intéressant de savoir par quel procédé ils ont créé dans leur langue des mots comme «algèbre», «chimie», «anatomie», «psychologie», «automobile», «cuirassé», «torpilleur», «batterie», «obus», etc. Lorsque le moment sera venu de fonder une Académie Basque et de créer les milliers de mots qui manquent à l'eskuara pour en faire une langue d'intellectuels, les procédés dont ont usé les Japonais pourront nous être utiles. Il est vrai que, sans aller si loin, la langue allemande peut nous donner beaucoup d'exemples de mots créés. [10: 107]

Ikus daitekeenez, Akademiaren esku utzi du hitzberri horien guztien sorkuntzaren ataza, baina, hala ere berak 500 bat eratu ditu 1913rako [12: 167-173], esaterako: bedarmulen (botanika), bedarterle (botanikari), lohimulen (anatomia), lohiterle (anatomista), bizimulen (fisiologia), biziterle (fisiologo), eloitilmulen (bakteriologia), eloitilerle (bakteriologo), eloitil (bakterio), eta abar, eta abar. Era berean, Euskaltzaindirako komunikazioan [32] honelakoak erabili zituen: bermolegin (kazetari), bermole (egunkari), euskalterle (baskologo), mintzaiterle (hizkuntzalari)... Dagoeneko, beste inon eztabaidatu ditut teutonizazioaren argi-itzalak prosa zientifikoari doazkiola ([5] eta [2: 143-144]).

Teutonizazioarenaz gainera, «hibridismo dialektala» ekarri nahi dut hizpidera. Xarritonek dioenez [7: 173, 177], Georges Lacombe-ri ez zitzaion oso begiko egiten Buruzainen testu batzuetako *hybridisme dialectal* delako hori. Euskaltzaindiak argitaraturiko idazlana da Buruzainen hibridismo dialektalaren epitomea, eta bai bere joera teutonizatzailearen adibide praktikoa. Idazlan horretarako, gipuzkeraren gainean eraikitako koine bat erabili du, alegia, euskara «batu» batez idatzi du artikulua, eta bertan ia euskalki guztietariko ekarpenak topatuko dituzu, hori bai neurri eta proportzio desberdinetan: *zonbait, delakotz, zoin, edukiren, neure, bezenbatean, erabakiren* eta beste asko. Argi dago: Buruzainek *batuaz* idatzi nahi du, eta horretarako batu egin ditu euskara desberdinak ardatz nagusi baten inguruan. Kontura gaitzen, euskalkia gainditu eta euskaldun guztientzat idazten ari delarik, Buruzain, zelan edo halan, euskaldun guztien elementuez baliatu da euskaldun guztiengana heldu eta guztiengandik hurbil mantendu guran, hau da, inor senti ez dadin urruneko eta arrotz mintzaira horretan. Hala ere, *euskara ekumeniko* deituko dugun hori ez zen Lacombe-ren gustukoa suertatu, eta gaur egun ere gaitzespen eta errefus franko jaso ditu: orduko *hibridismo dialektala* egungo *Marteko euskara*-edo bilakatu zaigu [33: 137-152]. Nik neuk oraindik ezin izan dut begietaratu *euskara ekumenikoaren* aldean *euskara parrokiak*al duen ustezko gailentasuna. Alabaina, hori bestelako eztabaida bat da, beste une eta beste gune batean egin beharko dena.

4. **PASTEUR JAUN ZENA (1896)**

— 33 —

PASTEUR

Jaun zena

Aurthen hil izan da, urri hastean, *Pasteur* jaun jakintsun handi zena. *Eskualdean* kazetak chehetasunekin aipatu ditu haren bizitze eta heriotze unkiagarriak. Baina halere nahi ditugu honen ezarri, laburtuz bederen ; kazeta baino anhitz gehiago hedatzen delakotz *Almanaka*, huren ira-

3

kurtzaile guziak hemen atseginekin aurkhituko dute jaun haren begithartea.

Holachet hil ondoan *iklus*tez ezagutuko dute hil aitzinean aiphamenez ezagutzen zuten gizon argitu ongi-egile handi hura.

Nork ez du entzun *Pasteur* zenaren izena, *zakhar errabiak*ek ansikiak sendatzen zituen jaun haren izen aipagarria? Aspaldi huntan, munduaren lau bazterretarat urrun hedatua zen haren omena. Nebon diren eta ziren jakintsu ala buruzagi guziet, hala nola herrialde arrotzetako, ba eta itsasoaz haindiko gizonik handienei, eder zitzaizoten orori haren ezagun edo adiskide izaita.

Bereziki azken urthe huntan, zahartzeari buruz, orok alde orotarik arthaz eta ohorez inguratua bezala zadukaten. Herritar ala arrotz, harekilakoa nolazpeit atchikitzen zuten guziak iduri zuten kasik etzezoatela aski erakuts beren ezagutza. Hainbertzelaraino gizonzal eta gizon handitzat zadukaten orok.

Egia errabiteko, zerbeit sari eta laguntza merezi ere bazuen ba, bere bizia eta osasuna gau eta egun behi lanean (eta nolako laetan!) ligatu dituen gizonak. Hiruetan-hogoitia hamar urthez, harek erabili dituen lau dorphe, luzeak ez ditzazke asua, ez dakienak zoin diren gorputzarentzat nekegarri *buruzako* lanak. Zenbat odol gaichto ez du egin, zenbat lo galdu, gauak egun eginez, *errabiaren* sendagailu hura hatzeman arte?

Hainbertze urthez lan berari buruz, gehiago da ez etsitzea, ez lotsatzea ere. Alta hastapen chumeak eta idorralak ukhan zituen.

Larru-aphainzalea zuen aita; ez aberatsa; eta zerbeiten ikhasteari lotua zenean, etcheikako laguntzarik ez edo guti zuelakotz, berak bereaz egin behar ukhan zuen. Beretzat ikhas arau bertzei erakatsiz irabaxten zuen bizitzekoa eta liburu zenbeiten erosteko haitezpada behar zuen dirua.

Deusek ez ordean hura lotsarazi. Gaztedanik bere baithan baruetik zerbeitek erraiten zion: ongi bilhatuz, hatzemanen zuela *errabiaren* sendagailua. Zer den gizonaren asua! Hatzeman harek azkenean gogoan zuen hura, lan berari anhitz urthez jarraiki ondoan.

Zenbat lo ez ditu galdu ? Zenbat odol gaichto ez du egia, belki bere chedeari buruz ?

Lehenik luzaz, berak bere haitharik eta bere ahaleu arubera, erabili zituen asko eta asko ikhus-lan ; eta nolako lanak ? Harrigarri da ! Zakhur eta otso, idi eta zaldi, urde, lapin, erbi eta bertze azinda edo abere, edo ihizi orotarik errabia-arozien zituen, batzu bertzei ausik-araziz ; edo batzuen odol galdua tresmaz bertzei zainetaratsar-araziz.... ikhusteko gero zein nola senda-araz zitzaizken ?

Hil eta bizi, orotarik bazauzkan ethean, Bizien errabizko zalaparta, orro ikharagarriak eta hilen usteldura goibengarriak, behar zituen jasan, eta eskuz erabili, hobeki ezagutzeko, zeinek zenbatsu indar zuketien eta zertaz sendatu ahalko zituen. Bera zen orotako Jakintsun lagunek ez zuten nahi sinhetsi ; are gutiago lagundu.... Gero ba noizpeit, ohartu zirenean zertara zoan ; bainan ordu arte ongi behartu zitzaion gogo azkarreko gizon izaiten.

Asegu hartu zuen gaicho gizonak lehembiziko eria sendatu zuenena ! *Jupille* deitua artzain bat omen zen, zakhur errabiatzak itsuski ausikia. Geroztik han ezarria luda Parisen harrizko orhoitgailu eder bat, *Jupille* delako artzain haren izenarekin, hura jaunik arthatu zuen ethean. Etche hura beriturik han egina da eritegi bat gaitza handia eta oderra. Eritegi hura bakharrik errabiadunentzat da, mundu buzier guzietarik aberats edo aitzindari edo jakintsun handiek dirua emanik ororentzat egina.

Han berean da chortzia *Pasteur*, ez bakharrik etche hartan, bainan oraino, tokia berak hantaturik, *Jupille* artzain orotako lehenik senda-arazi zuelako haren orhoitapenetan alchatu harrizko edergailu haren penn. Nola erakuts zezaken hobeki bere erientzat zuen atchikimendua, baizik ere hetarik lehen arthatu, edo bederen lehen sendatu zuenaren izenarekin aphaindu harriaren itzalean hautatuz bere azken egoitza ? Aita on batek bere ganik lehen sorthu haurarentzat duen amodio berezia bazuen harek ere hiltzatik begiratu dituenen arteko premuarentzat.

Hanbat grifarekin eman baitzion artzain errabiadunari jaunik bizkarreko larrua zillaturik bere ustezko sendagailu lotsagarria !

Abere eta azinda asko bazituen ordukotzat senda-

arazirik. Baina ez baitzakien ordean *jeudeari* ondorio bera zagiokenez...? On ala kalte? Hil edo bizi, emaiten dio beraz ordu arte abero-azindetan baizik ezagutu ez zuen sendagailua edo... pozoina. Gero handik zenbeit egun, ba eta zenbeit aste kechuskoak iragan zituen. Berak ondoan aiphatzen zuen, heldurrez ikharan egon zela : bere eria hilen othe zitzaion... ala sendatoko ?

Sinbesteko da beraz, ariado zela jaun haren gogoa orduan. Eta ordutik hunat bertze zenbat ez ditu errabiazko heriotze lazarritik begirata, eta *Jupille* artzain hura bezala behin-bethikotz sendo etcherat igorri ? Eta igorriko. Ezen jaun hurek ez du bere jakitatea berekin ereman. Esku onetan utzi du hanbat maite zuen eritegi ederra.

Badoazke beraz, orai arte bezala, zakhur errabiatuek ausikiak direnak ; badoazke Pariserat. Ez dute gehiago han aurkituko *Pasteur* jaun jakintsu handi zena : baina ba haren ordaingoa daukaten mediku batzu. Errabiatik sendatzeko behar diren argi eta laguntza guziak oro han badire... Jaski goiz doanarentzat.

ROUX medikua

Bada ere han, etche hartan berean mediku bat, *Pasteur* zenaren adiskidea, jaun hurek bere ondokotzat utzi dituenetarik bat. Jaun hoik elgar lagunduz bethi zerbeiten ikhasten ari baitire, *Roux* delako mediku horrek, errabiaren sendagailua dakharren sail berari jarraituz, badu geroztik hutzomana bertze sendagailu bat : *krupa* derizan haurretako gaitzaren sendagailua. Khordokan zintzurra hetsirik ihotzera zoazin haur anbitz senda-arazirik baditu jaun mediku hurek. Ez berak han bakharrik, bainan hurek utziño batean igorri erremedioarekin bertze askok ere ba. Ez da oraino sendagailu hori orotarat hedatua ; baina ari da hedatzen. Bayonan bada mediku bat sendagailu hartarik daukana ; eta engoitik bertze nonbeit bertze norbeit ere ba. Beharretan denak errechki jakin lezake nor eta non.

Charthoa

Bai *errabiaren* bai *kruparen* bi sendagailu hoik pikorentzat aspaldian derabilagun *charthoa* bezala dire. Ez denetz misterioa ! Gaitzetik begiratzeko, gaitzaren *hasia*,

gaitz berarekilako *odol ustela* sartzen derautzute zainetan barna ; eta hara non ziren sendo !

Egiazki iduri luke, gaitzaren khentzeko orde, sendagailu-pozoin horrek berak *emaz* behar lukela gaitza...

Eta oraino bitchiago dena : *zertarik* sendagailua ! Pikotaren *chartho* hori angles mediku batek hatzeman zuen. Ohartu zen : ardura behi daizten ari ziren batzuek bakhangoko ukhaiten *zutela* pikota. Ikhertu zuen : ea zerk zagiken hori ; eta hura zer agertu zitzaion : behi batzuek beren dithietan bazituztela *min* edo *karramiska* tipi batzu. Daiztaleek *minska* hek *erhien* artean lehertuz, eskuko larruan den gutieneko urradura zuketenean, beretzen *zutela* eiki behiaren odol galdu hura, jin zitzaion angles medikuari hurura. Ba eta hala izaki. Ea nork behar zuen *asmato* zertarik athera ziteken pikotaren sendagailua ! Behiaren errapeko *dithi-min* char batzuetarik !

Eta ez edo zoinetarik, pikotaren hazia daukaten berezi batzu ziren *min-sendagarri* hek. Hazi hura bera dakharte besoon *chartho* gaitzat medikuei darraizkioten haurrek. Eta ez dute behi beharrik, hazi haren erabiltzeko haur baten besotik bertzera.

Ara bitchiago da oraino, zertarik atheratzen duten *krupatik* sendatzeko *chartho*a. Zaldi zahar batzuen ichterzainetarikako *odol-ur* bat omen da. Odol-ur ustel hura deie haur hiltzera doazinei larrupean sartzen *krupatik* sendatzeko. Eta sendatzen ! Ikhusi gabe *klasik* ez deza-kezu *siuhets* ; eta bizkitartean hola da.

Eta errabiarena ? Hura ere usteldura bat duzu. *Lapin* errabiatuaren *odoletik* atheratzen dute ; egunean eguneko ; haslean gero-ta azkarrago, eta gero azkenerat ahulago.

Gaitzari gaitza

Jakintsunek berek aithortuko derautzute ez dakitela nola gerthatzen den ; eta bizkitartean gaitzaz gaitza sendatzen dute : *krupaz* *krupa* ; *pikotaz* *pikota* ; *errabiaz* *errabia*. Ez denetz gogoetagarri !... Gaitzaren hazia, *microbe* deitzen dutena, begiz ikhusi ahala boino tiplogoko *marmutcha* cheheño bat omen da. Ihizi gaitxo hetarik zenbeit

barnean dituzkezularik, berriz bertze hainbertze arrotz kanpotik sartzen daitzutenean... horroka hasten othe dire, elgar hil edo elgar jaterainokoa? Nehorik ez dakiena da.

Lagunik hoberena

Ez dezakegu solasa utz, erran gabe, Pasteur zena bere lan guzietatik izan dela bethi gizon bat buruz bezen ona bihotzez. Medikurik handienek orok bardin maite zuten, etzelarik medikua. Behinere ez ditu hartu nahi ukhan medikuntzako paper-titulua. Eta zahartu ondoan berak irriz erraiten zuen: « Ez othoi erran, nik eriak sendatzen ditudala. Chahu nindeke; ezen aher litezke jaun mediku hoik berehala niri *prozoberba* baten egiteko. Etzuen ez beldurrik!... »

Medikuekin laneko lagunik jarraikiena zuen, diotenaz, bere andrea. Gau eta egun, ichul ichila, eskuz eta buruz bere senharraren laguntzen ari omen zen andre hori. Alta ez bide zituen bethi emazte bati doazkon lan laketgarriak egiteko. Baina deusek ez du lotsatzen ez eta okhaztatzen, bere senharrari bihotzez josia den emazte jainkotiarra.

Emazteak egin ez dezaken asko eginen du gizonak; baina gizona bera norik egiten du, eta norik du begiratzen bethi *gizon*... gizon *on*? Emazte onak.

Orok badakite Pasteur jaun zena zinezko giritinooa zela; ez beharrik izenez giritinooa, baina izaitzez bethi bere egiabide guzietan jarraikia. Fede bizia zuen eta osoa. Hitz dantzuetan ezela hura bere sinhestearen agertzeko herabe. Lanok erraiten zuen: « Zer derasate jakitateak fedea tipitzen duela? Orizue, nik nere bizian zerbeit ikhasi dut. Bethi aitzina ikhasten ari naiz; eta iduri zaut gero-ta azkarkiago sinhesten ditudala fedezko egiak. Ba, gero-ta hobeki ezagutzen dut deus ez dakigula eta deus ez girela, orlisionerik gabe. »

Sinheste hortan hil izan da, horren arabera bizia izan ondoan. Norik daki zorion hori ez othe duen ukhan eta bere hurrei orhoitzapen on hori utzi... bere emaztearen laguntzari eta othoitz khartsueti esker?

Ai, emazte, jainkotiar egiatzkoa, ontasun aberatsa dela etchean!...

5. ERREFERENTZIAK

- [1] ENSUNZA, M; ETXEBARRIA, J. R. eta J. ITURBE. 2002. *Zientzia eta teknikarako euskara. Zenbait hizkuntza-baliabide*. Udako Euskal Unibertsitatea. 458 orr.
- [2] ALTONAGA, K. 2002. «Saiakera zientifikoa idazteko abiapuntu bat». *Ekaia*, 15: 127-149. Ikus: <http://www.ehu.es/euskara-orria/euskara/publica/ekaia/ekaia15.pdf>
- [3] ETXEBARRIA, J. R. 2002. «Euskal prosa zientifikoaren historiaren inguruan». *Hegats*, 30: 63-75. Ikus: <http://www.idazleak.org/argitalpenak/hegats/hegats30.pdf>
- [4] ALTONAGA, K. 2003. «Gure prosa zientifikoaren lehen urratsak: Albert Constantin jaun medikuaren *Zuhainen eritarzunaz eta haien arraberrikatziak*». *Ekaia*, 17: 121-137. Ikus: <http://www.ehu.es/euskara-orria/euskara/publica/ekaia/ekaia17.pdf>
- [5] ALTONAGA, K. 2004. «Arnaud Abadia jaun kalonjearen *Sathorra* (1892)». *Ekaia*, 18.
- [6] BURUZAIN, P. 1896. «Pasteur jaun zena». *Eskualdun gazetaren Almanaka*: 33-38.
- [7] XARRITON, P. 1985. *Pierre Broussain, sa contribution aux études basques (1895-1920)*. Editions du Centre National de la Recherche Scientifique. Paris. 331 pp.
- [8] XARRITON, P. 1982. «Manex Hiriart-Urruty-ren lau gutun, P. Broussain adixkideari». *Maiatz*, 2
- [9] XARRITON, P. 1982. «Fonds Broussain, Les lettres de Georges Lacombe (1903-1921)». *Bulletin du Musée Basque*, 98: 161-180.
- [10] XARRITON, P. 1985. «Fonds Lacombe du Musée Basque. Les lettres de Pierre Broussain à Georges Lacombe (3-10-1903; 9-4-1920)». *Bulletin du Musée Basque*, 108: 85-108.
- [11] XARRITON, P. 1985. Fonds Lacombe du Musée Basque. Les lettres de Pierre Broussain à Georges Lacombe (3-10-1903; 9-4-1920). *Bulletin du Musée Basque*, 109: 133-160.
- [12] XARRITON, P. 1985. «Fonds Lacombe du Musée Basque. Les lettres de Pierre Broussain à Georges Lacombe (3-10-1903; 9-4-1920)». *Bulletin du Musée Basque*, 110: 161-188.
- [13] XARRITON, P. 1986. «Fonds Lacombe du Musée Basque. Les lettres de Pierre Broussain à Georges Lacombe (3-10-1903; 9-4-1920)». *Bulletin du Musée Basque*, 111: 1-30.
- [14] XARRITON, P. 1986. *Resurreccion Maria de Azkue eta Pierre Broussain-en arteko elkarridazketa (1897-1920)*. Iker-4. Euskaltzaindia. 379 orr.
- [15] XARRITON, P. 1989. «Fonds Broussain: les lettres du docteur Albert Constantin (12-12-1899; 22-6-1919)». *Hommage au Musée Basque*: 573-595.
- [16] XARRITON, P. 1995. «Fonds Lacombe: les lettres du docteur Jean Etchepare (2-6-1905; 4-3-1932)». *Bulletin du Musée Basque*, 140: 49-100.
- [17] XARRITON, P. 1995. «Fonds Lacombe: les lettres du docteur Jean Etchepare (2-6-1905; 4-3-1932)». *Bulletin du Musée Basque*, 141: 101-122.
- [18] XARRITON, P. 1995. «Fonds Lacombe: les lettres du docteur Jean Etchepare (2-6-1905; 4-3-1932)». *Bulletin du Musée Basque*, 142: 153-172.
- [19] XARRITON, P. 1996. «Fonds Lacombe: les lettres du docteur Jean Etchepare (2-6-1905; 4-3-1932)». *Bulletin du Musée Basque*, 143: 1-26.

- [20] XARRITON, P. 1996. «Fonds Lacombe: les lettres du docteur Jean Etchepare (2-6-1905; 4-3-1932)». *Bulletin du Musée Basque*, 144: 53-82.
- [21] XARRITON, P. eta J.P. OURET. 2002. «Manex Hiriart-Urruty eta Pierre Broussain-en arteko gutunak» (1894-1906). *Euskera*, 1(47): 119-195.
- [22] XARRITON, P. eta J. P. OURET. 2002. «Pierre Broussain-en gutundegia». *Euskera*, 2(47): 659-697.
- [23] XARRITON, P. eta J. P. OURET. 2003. «Pierre Broussain-en gutundegia». *Euskera*, 1(48): 205-254.
- [24] XARRITON, P. eta J. P. OURET. 2003. «Pierre Broussain-en gutundegia». *Euskera*, 2(48): 973-1025.
- [25] XARRITON, P. eta P. GARTZIA. 2003. «Sabino Aranaren zazpi gutun». *Euskera*, 2(48): 951-963.
- [26] ORMAETXEA-ORIXE, N. 1950-52. *Quito-n arrebarekin*. I. Seguiolaren ed. Klasiakoak 20. 224 orr. (1984)
- [27] LOTI, P. 1897. *Ramuntxo*. M. de Montoliu-en itz. Ttartalo. 183 pp. (1994).
- [28] HARITXELHAR, J. 2003. «Intxauspe Axularren zentsuratzaille? Geroren gaurkotzaille?». *Euskera*, 48(2): 569-580.
- [29] ARANBARRI, I. 1999. «Miriku jaunaren bekatua». 25-26, in: *Gure mendea: ehun urte euskal kulturaren*. Argia. 320 orr.
- [30] ASKOREN ARTEAN, 1979. «Pierre Broussain-en omenaldia». *Euskera* 23(1): 159-179.
- [31] XARRITON, P. 1979. «Piarres Broussain-en paperak». *Euskera* 24(2): 167-170.
- [32] BURUZAIN, P. 1920. «J' ren otsa eta idazkera». *Euskera*, 2(2): 31-34.
- [33] ZUAZO, K. 2000. *Euskararen sendabelarrak*. Alberdania. 223 orr.
- [34] ETXEPARE, J. 1921. G. «Lacombe euskaltzain». 215-219, in: *Jean Etchepare mirikuaren (1877-1935) idazlanak*. I. *Euskal gaiak*. P. Xarriton apal. Elkar. 386 orr. (1984).

1. ERANSKINA

Hamabi urteko Maddalen Buruzainek R. M. Azkueri 1917an igorritako eskutitza (Azkue Bibliotekako Artxibategia: RMA, 107.264). Gerla Handian bidalitakoa izanik, deigarria da euskaraz egotea, zentsurak ez baitzuen horrelakorik onartzen.

Hazparratik atera, ekhainean
bertzean 1917.

Atzken gain afitzari atera.

Igorrien dantzak sartu behar diren
nionaren orhoitzapena, konfirmatua
izan nuz Mendekote bitarasmuan.

Darantaz afitzariak geldikatu nuz eskua
nuz. Amagortua bizirik ontra eman

datot; baina hura nintzen heritza
jende zelakotz. Biharamunegon Baio
nako jaun spherikua jin zen gure
ikusterat Daunatz spherikua.
Ene oraba Pierre Baratchart
hemen zen permissionuz atzo arte.
Ez da baten kolpatua ezan orain;
eraz orain da. Jazpi egun egon da
gurekin. Izan gure haren laguntzarat

Carbon, garabat. Amalchi eta ene bi
izelak haren zoru etze artio. jaun
lira henuak Amunduzat.
Ene izela jaunne Baratchart ezkondu
da apherelaren hamubian, tropetako re-
tzindere batekin. Donipalun'koa. Atit
beziki kontant da, ezkondu delakotz es-
kueldun batekin.
Ikhus artio, jaun apherze, goraintzi ai

taun, amon eta ene partiz. Genofak
egortzen lautzu bi musu
Madalen